

Η διαλεκτική της ανεικονικότητας στον ύστερο Αντόρνο*

Γιώργος Παπαφράγκου

Abstract _ Georgios Papafragkou | The Dialectic of Imagelessness in Late Adorno

Adorno's oeuvre has been characterized by the epistemological emphasis it places on the concept of negation, going so far as to suggest a "negative dialectic" as the only means for philosophy to survive in an era of near total domination. This leads, inextricably, to a notion of imagelessness being central in this effort: Every attempt to construct a systemic approach leading to a positive ethical or political imperative would surrender itself to the same deficiencies that plagued the philosophical tradition of Enlightenment, and resulted in its betrayal of its own liberating potential, leading to the perpetuation of exploitation and domination, which took the extreme form of fascism in the first half of the twentieth century. In this article I attempt to reconstruct Adorno's argument for a negative dialectic and examine the notion of imagelessness it entails. Then I endeavor to explore the consequences that such a theoretical stand has for his social and political philosophy and argue for a further examination of this thesis in his posthumous *Aesthetic Theory*.

1. Εισαγωγή

Το ύστερο έργο του Τέοντορ Αντόρνο συνιστά μια απόπειρα θεμελίωσης μιας καθολικής κριτικής έναντι του «ταυτοτικού λόγου», εδρασμένη στο πρόταγμα μιας αρνητικής διαλεκτικής. Η αρνητική αυτή διαλεκτική νοείται ως η μόνη μέθοδος η οποία εξασφαλίζει τους όρους δυνατότητας της αυτονομίας του σκεπτόμενου υποκειμένου, απαραίτητη καθώς είναι η τελευταία για οποιαδήποτε απόπειρα ανασυγκρότησης ενός προτάγματος κοινωνικής αλλαγής. Αυτό δε το πρόταγμα καθίσταται επίκαιρο ακριβώς λόγω της πλήρους κατάρτησης της κυριαρχίας την οποία διαπιστώνει ο Αντόρνο και η οποία τον έχει οδηγήσει στην παραπάνω επιστημολογική επιλογή.

* Το άρθρο εντάσσεται στο πλαίσιο της μεταδιδακτορικής μου έρευνας στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Γιάννη Πίσση για τη συμβολή του στη συγκρότηση του ερευνητικού ερωτήματος και για τις παρατηρήσεις του σχετικά με τις θεωρητικές επιρροές του Αντόρνο, καθώς και τον Αντώνη Καλατζή για την επισήμανση των συγκλίσεων μεταξύ της ανεικονικότητας στον Αντόρνο και στον Μαϊμονίδη.

Αυτή η διαπίστωση μιας εξαιρετικά αρνητικής κατάστασης δεν λαμβάνει χώρα το 1966 όταν εκδίδεται η *Αρνητική διαλεκτική*. Ήδη στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* ο Αντόρνο και ο Χόρκχαϊμερ έχουν διαπιστώσει πως η διαφωτιστική πορεία που εκκινεί κατά τη νεωτερικότητα αλλά οι καταβολές της βρίσκονται στις απαρχές του πολιτισμού έχει πλέον εκβάλει σε έναν «πλήρως διοικούμενο κόσμο». Αυτή η διαπίστωση τους έφερε ενάντια σε μια κριτική παράδοση η οποία –παρά τις κατά περιπτώσεις αμφιβολίες της– συνέκλινε σε ένα εξελικτικό προοδευτικό σχήμα για να αναλύσει τις ιστορικές μεταβολές, κληρονομημένο από μια συγκεκριμένη ερμηνεία της μαρξικής σκέψης, αλλά και ενδεχομένως από έτερες, μετακαντιανής προέλευσης παραδόσεις. Κύριο δε στοιχείο της όταν αυτή ανασυγκροτείται πλέον σε μια αρνητική διαλεκτική είναι η άρνηση της ενεικόνισης, τόσο ως γνωσιακού εργαλείου όσο και ως στοιχείου ενός πολιτικοφιλοσοφικού προτάγματος, προκαλώντας την μήνι επικριτών από διαφορετικές προελεύσεις. Αυτό που καθίσταται σαφές, πάντως, στο αντορνικό έργο είναι πως αυτή η αρνητική διαλεκτική οφείλει οπωσδήποτε να είναι μια διαλεκτική της ανεικονικότητας.

Μια παραδοσιακή κριτική θέαση του έργου αυτού συνοψίζεται καίρια από τον μαθητή και συνεργάτη του Αντόρνο Χάμπερμας, ο οποίος θεωρεί ότι η στροφή στην άρνηση ως κεντρική κατηγορία αποτελεί απόρροια του αδιεξόδου στο οποίο είχε υποπέσει το κριτικό θεωρητικό εγχείρημα των Χόρκχαϊμερ και Αντόρνο ήδη από τη ριζική κριτική του ταυτοτικού λόγου που είχε εκκινήσει στην *Έκλειψη του λόγου* και στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, και εύλογα οδηγεί τον δεύτερο στη φυγή προς την αισθητική στο ύστερο έργο του. Στην αντίθετη κατεύθυνση, την τελευταία δεκαετία έχει επιχειρηθεί η αντιμετώπιση του μεταθανάτιου αυτού έργου του Αντόρνο ως βάση προς μία ανανεωμένη απόπειρα ανασυγκρότησης της Κριτικής Θεωρίας, προσαρμοσμένη στις προκλήσεις της ύστερης νεωτερικότητας. Σε αυτό το άρθρο θα επιχειρηθεί η ανασυγκρότηση του αντορνικού επιχειρήματος στην *Αρνητική διαλεκτική* ως προς την επιταγή για ανεικονικότητα που αυτή εμπεριέχει, καθώς και η ανάδειξη των συνεπειών που έχει αυτή η επιλογή, αλλά και ενδεχόμενες εντάσεις που εντοπίζονται με άλλες πλευρές του αντορνικού έργου.

2. Η θέση της *Αρνητικής διαλεκτικής*

Η βασική θέση της *Αρνητικής διαλεκτικής* είναι η εκτίμηση πως μετά την κατάρρευση των δυνάμεων της κυριαρχίας κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, το καθήκον της «κριτικής σκέψης» είναι η «αρνητικότητα», επιταγή η οποία εύλογως θα δυνόταν να συναχθεί από τα πορίσματα της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*. Ο Αντόρνο ανάγει την ίδια την καταγωγή της σκέψης στην άρνηση της υφιστάμενης πραγματικότητας, άρνηση από την οποία προκύπτει η κρίση και το συμπέρασμα (Αντόρνο 2006, 33). Η στρατηγική αυτή έχει στόχο να διασωθεί το μη-ταυτόσημο στοιχείο της πραγματικότητας, η υπέρβαση της έννοιας από την έννοια, έτσι ώστε «να φτάσει σε αυτό που δεν έχει έννοιες» (Αντόρνο 2006,

21). Η στόχευση είναι σαφής: Να οδηγηθεί η κριτική σκέψη σε μια «απομάγευση της έννοιας» (Αντόρνο 2006, 26), αντίστοιχη με την κατά Βέμπερ απομάγευση του κόσμου, η οποία έχει περιγραφεί στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* ως ημιτελής (Χόρκχαϊμερ & Αντόρνο 1996, 71–72).¹ Η απομάγευση δεν είναι δυνατόν να ολοκληρωθεί και να οδηγήσει στην άρση του ανδραποδισμού, εάν δεν ανατρέψει τον μυθολογικό πυρήνα της – και τις υλικές του βάσεις. Αυτός ο πυρήνας συνίσταται στην διαιώνιση της διαδικασίας αυτοσυντήρησης, της ζωώδους πάλης όλων εναντίον όλων, τελευταία και πιο εκλεπτυσμένη έκφανση της οποίας συνιστά η φιλελεύθερη κεφαλαιοκρατία του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα, αλλά και το φασιστικό φαινόμενο, το οποίο για τον Αντόρνο –και τον Χόρκχαϊμερ– αποτελεί παραπλήσια κατάληξη του διαφωτιστικού εγχειρήματος (Χόρκχαϊμερ & Αντόρνο 1996, 150–52).

Αυτή η απαισιόδοξη εκτίμηση για την πορεία τόσο του δυτικού πολιτισμού όσο και του δυτικού ορθού λόγου δεν είναι καινοφανής εντός του αντορνικού οπύου, αλλά συνιστά αποτέλεσμα της απομάκρυνσης από αυτό που έχει εύστοχα περιγραφεί ως «διεπιστημονικό κριτικό πρόταγμα» της πρώτης περιόδου της λεγόμενης Κριτικής Θεωρίας.² Ενώ η σαφής στροφή προς τη γνωσιοθεωρία βρίσκεται στον πυρήνα της θεωρητικής παραγωγής του κύκλου περί τον Χόρκχαϊμερ στην δεκαετία του 1930, και περιγράφεται εύγλωττα στο δοκίμιο «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» του 1930, αλλά κατοπτρίζεται και στη στόχευση του ερευνητικού έργου του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών υπό την διεύθυνσή του, αυτή η έμφαση ατονεί σταδιακά προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930 και η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* την εγκαταλείπει προς όφελος μιας προσαρμογής σε μια νέα ιστορική κατάσταση: Η έμφαση στη γνωσιοθεωρία διατηρείται, αλλά ενσωματώνεται σε μια απόπειρα θεωρητικής κριτικής των όρων συγκρότησης του δυτικού ορθολογισμού, αλλά και των κοινωνικών συστημάτων εντός των οποίων γεννήθηκε και αναπαράχθηκε. Στόχος είναι μια θεωρητική κίνηση διάσωσης των ποιοτικών στοιχείων που υπερβαίνουν τις έννοιες, σε μια σχεδόν νομιναλιστική απόπειρα να περιοριστεί η ισχύς του τυποκρατικού λόγου. Η λογική ικανότητα αυτού του τύπου βρίσκεται ενισχυμένη από την κατίσχυση των φυσικών επιστημών επί του φυσικού κόσμου η οποία αγνοεί τη φυσική ιστορία του ίδιου του ανθρώπου και των αναγκών του. Αυτή η κατίσχυση οδηγεί στην επαναστροφή που συντελείται είτε πιο

¹ Υπό άλλη οπτική, η Τζίλιαν Ρόουζ θεωρεί πως, παρά την ομοιότητα με την αντίστοιχη βεμπεριανή έννοια της απομάγευσης (*Entzauberung*), η χρήση της στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* βρίσκεται πιο κοντά στον Νίτσε παρά στον Βέμπερ (Rose 2013, 34).

² Όπως παρατηρεί ο Καβουλάκος, η στροφή της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* προς την κριτική του ίδιου του εννοιακού λόγου οδηγεί στην εγκατάλειψη του πρότερου διεπιστημονικού προγράμματος που ο Χόρκχαϊμερ είχε εξαγγείλει με την ανάληψη της διεύθυνσης του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών, προς όφελος της εμμενούς κριτικής του λόγου και της κυριαρχίας εν γένει (Καβουλάκος 2001, 195 και 205–6). Αντίστοιχη ανάλυση των μεταβολών στη στόχευση της πρώτης γενιάς της Κριτικής Θεωρίας γίνεται στα έργα για τη «Σχολή της Φραγκφούρτης» των Μάρτιν Τζέι (Jay 1996, 253–59) και Ρολφ Βίγκερσχαους (Wiggershaus 1994, 302–26).

ήπια, εντός της πραγματοποιημένης κοινωνικής ζωής στις σύγχρονες κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες, είτε πιο άμεσα και έντονα στην επιστροφή στη βαρβαρότητα που ενσαρκώνει ο φασισμός.

Πέρα από τη διαμαρτυρία της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, μπορεί ο κριτικός λόγος να αντιτάξει κάτι σε αυτή τη ζοφερή διανοητική και κοινωνική κατάσταση; Οι αποσπασματικές δημόσιες παρεμβάσεις του Αντόρνο μετά την επιστροφή του στη Δυτική Γερμανία, αλλά και η ηθική της αντίστασης –πρώτα από όλα διανοητικής– που προτάσσουν οι επίσης αποσπασματικοί αφορισμοί στα *Minima Moralia* αποτελούν ενδεχομένως μια προειδοποίηση. Στην *Αρνητική διαλεκτική*, όμως, αυτή η προειδοποίηση οδηγεί αναπόφευκτα σε μια πιο αυστηρή θεωρητική κατασκευή, βάσει της οποίας η διαλεκτική μέθοδος οφείλει να ανασυγκροτηθεί με έμφαση όμως στην αρνητικότητα και όχι στην άρνηση της άρνησης ως κατάφαση, η οποία –κατά Αντόρνο– συντέμνει στον αποπλισμό της εγελιανής κριτικής προς μια ψευδή κατάσταση. Ο στόχος είναι: «[η] ουτοπία της γνώσης θα ήταν να ανοίξει κανείς το μη εννοιολογικό με τη βοήθεια των εννοιών, χωρίς να το εξομοιώνει με αυτές» (Αντόρνο 2006, 22).

Η συμφιλίωση είναι επίσης δηλωμένος στόχος του αντορνικού θεωρητικού εγχειρήματος. Δεν πρόκειται, όμως, για μια παν-λογική συμφιλίωση η οποία θα οδηγούσε σε αναδιπλασιασμό του κακού υφιστάμενου παρόντος, αλλά για μια ανοιχτή και δυναμική συμφιλίωση, όπου εντός της θα περιλαμβάνεται και η συμφιλίωση με τη φύση, μία άλλη επιταγή που διατρέχει το αντορνικό έργο. Θεμέλιο αυτής της αντορνικής θέασης αποτελεί η αντιμετώπιση της κατηγορίας της φύσης. Ήδη σε μια από τις πρώτες παρεμβάσεις του, στην ομιλία του με τίτλο «Η ιδέα της φυσικής ιστορίας» που δόθηκε στα 1932 στα μέλη του παραρτήματος Φραγκφούρτης της Εταιρίας Καντ (Kant-Gesellschaft), εισάγει την κατηγορία της *φυσικής ιστορίας*. Ο Αντόρνο κατασκευάζει εδώ μία έννοια «φύσης» την οποία ταυτίζει με τον μύθο, ενώ η έννοια της ανθρώπινης «ιστορίας» ορίζεται ως το Νέο, αυτό που ξεφεύγει από την ταυτοτική αντίληψη για να επιφέρει την πραγματική αλλαγή (Adorno 2003, 345). Ταυτόχρονα, υιοθετεί τη θέση του νεαρού Λούκατς, από τη *Θεωρία του μυθιστορήματος*, περί «πρώτης» και «δεύτερης» φύσης,³ η οποία παραπέμπει ξανά στο κομβικό για τη φιλοσοφική παράδοση της Κριτικής Θεωρίας πρόβλημα του «πράγματος καθαυτού». Η όλη κατασκευή της «ιδέας της φυσικής ιστορίας» από τον Αντόρνο επιχειρεί να διερευνήσει την δυνατότητα αντιμετώπισης αυτής της «δεύτερης φύσης» –της κοινωνίας ιδωμένης ως φύσης– ως κάτι που εν δυνάμει να διαφεύγει της κατάστασης της αλλοτρίωσης και να δύναται να επιχειρήσει μια σκιαγράφη-

³ Πβ. Λούκατς 2004, 81–83. Ο νεαρός Λούκατς ορίζει ως «δεύτερη φύση» «εκείνη των κοινωνικών σχέσεων [...] πρόκειται για την απολίθωση ενός πλέγματος νοημάτων που γίνεται ξένο, ανίκανο να αφυπνίσει στο εξής την εσωτερικότητα· είναι ένα οστεοφυλάκιο εσωτερικότητων». Η δε «πρώτη φύση» ορίζεται από τον Λούκατς ως «η φύση ως νομότητα για την απόλυτη γνώση [...] η ιστορικο-φιλοσοφική υλοποίηση της διαδικασίας, διά της οποίας ο άνθρωπος και οι δομές που έχει δημιουργήσει, αμοιβαίως αλλοτριώνονται». Για την έκφραση των άνωθεν απολιθωμένων νοημάτων ο Λούκατς προτείνει ως διέξοδο τη «μεταφυσική πράξη».

ση-χαρτογράφηση της «πρώτης φύσης», δίχως να απαλύνεται η διάκρισή τους, όπως συμβαίνει με τη λουκασιανή «μεταφυσική πράξη» (Adorno 2003, 357). Για να το επιτύχει αυτό δανείζεται από τον Μπένγιαμιν την έννοια του εφήμερου (Vergängnis) και της παροδικότητας (Vergänglichkeit).⁴ Αυτό το εφήμερο, την παροδική συνείδηση και αυτοσυνειδησία, τη θεωρεί ο Αντόρνο ως ένα σημείο σύγκλισης μεταξύ φύσης και ιστορίας (Adorno 2003, 357–58). Το ιστορικό υπάρχει στον φυσικό κόσμο με τη μορφή του παροδικού. Έτσι, ως μορφή έκφρασης (Ausdruck) επιλέγει την –επίσης εφήμερη– αλληγορία (Allegorie), καθώς η σχέση μεταξύ του περιγραφόμενου με αλληγορικό τρόπο και του νοήματος (Bedeutung) δύναται να εκφράσει αυτό που ο Αντόρνο αποκαλεί «ιστορική σχέση», δηλαδή μια αληθή όψη της πραγματικότητας. Αυτή η ταύτιση της αλληγορίας με την ιστορικότητα επιτρέπει στον Αντόρνο να ορίσει πλέον το νόημα ως το σημείο τομής μεταξύ Φύσης και Ιστορίας, ως την ιστορική πλευρά της φύσης και τη φυσική πλευρά της ιστορίας. Αυτή η θεμελίωση της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ των δύο με την διαμεσολάβηση της αλληγορικής έκθεσης καλείται από αυτόν «Ιδέα της Φυσικής Ιστορίας» (Adorno 2003, 360). Η φυσικοϊστορική αντίληψη του Αντόρνο αναγνωρίζει τόσο την ασυνέχεια ανάμεσα στο φυσικό-μυθολογικό στοιχείο και στο ιστορικό-ορθολογικό, αλλά και συγκροτείται ως διαλεκτική ακριβώς γιατί αναγνωρίζει την δυνατότητα της συμφιλίωσής τους εντός της ετερότητάς τους.⁵

Κατά τούτο, είναι υποχρεωμένος ο Αντόρνο να χρησιμοποιήσει ένα νέο στρατήγημα: Μια προσπάθεια νέας διαλεκτικής θεμελίωσης οφείλει να εκκινήσει από τις καντιανές απορίες όχι για να τις επιλύσει θετικά, αλλά για να επικυρώσει την αδυναμία επίλυσής τους. Η συμφιλίωση η οποία αποτελεί τον στόχο της, δεν είναι, πλέον, η συμφιλίωση της άρνησης της άρνησης και της άρσης των αντιφάσεων, αλλά η συμφιλίωση της αποδοχής της ρήξης μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, μεταξύ εννοιών και αντικειμενικής πραγματικότητας. Η συμφιλίωση αυτή θα απελευθέρωνε τις διάφορες εκφάνσεις του μη-ταυτόσημου και θα «ενστερνιζόταν τα εχθρικά πολλά και διάφορα, τα οποία ο υποκειμενικός Λόγος αναθεματίζει» (Αντόρνο 2006, 18). Η συμφιλίωση, η οποία αποτελεί επιδίωξη της νέας αυτής διαλεκτικής, δεν επέρχεται με την κυριαρχία του υποκειμένου, ούτε με τη μορφή του καντιανού υπερβατολογικού υποκειμένου, ούτε με την εγελιανή μορφή της ταυτότητας της ταυτότητας και της μη ταυτότητας που φέρνει η κυριαρχία του πνεύματος/νου (Geist). Αντιθέτως, θεμέλιό της είναι η εμμονή στην αντίφαση, στην αδυναμία

⁴ Ο Μπένγιαμιν γράφει «Auf dem Antlitz der Natur steht "Geschichte" in der Zeichenschrift der Vergängnis (στο κούτελο της φύσης γράφει «ιστορία» στην ιερογλυφική γραφή του εφήμερου)» (BENJAMIN 1991, 353).

⁵ Πβ. ADORNO 2003, 363. Για την Τζίλιαν Ρόουζ, ο Αντόρνο εδώ και σταδιακά κατά την δεκαετία του 1930 αποστασιοποιείται τόσο από την μπενγιαμινική ιδέα της φυσικής ιστορίας ως επιστροφής του αρχαϊκού καθώς και από τη λουκασιανή-εγελιανή αντίληψη της ιστορίας ως παρέχουσας την δυνατότητα για μια συμφιλίωση διά της υπέρβασης. Η αντορνική συμφιλίωση είναι μια συμφιλίωση με την ετερότητα υποκειμένου-αντικειμένου διατηρημένη (ROSE 2013, 51–55).

της έννοιας να συλλάβει πλήρως το πράγμα, σε όλες τις εκφάνσεις του. Η παραδοχή της ύπαρξης ενός άρρητου πυρήνα στο πράγμα το διασώζει κατά τη μετατροπή του σε υποκειμένο, από τη φθοροποιό εξουσιαστική επίδραση του τυποκρατικού λόγου, ο οποίος έχει σαν στόχο να το αποκαθάρει από τα παρεκκλίνοντα στοιχεία του, και να το υπαγάγει ομοιοποιητικά σε μία έννοια, σε ένα όνομα. Αυτή η αντίληψη της διαλεκτικής συμφιλίωσης έχει άμεσες συνέπειες για το πολιτικό-φιλοσοφικό πρόταγμα το οποίο εξέρχεται του ύστερου αντορνικού έργου, καθώς η ελευθερία του αντικειμένου καθίσταται εν τέλει σχετιζόμενη με την ελευθερία του υποκειμένου.

Ακολουθώντας την αποστροφή «το όλον είναι το αναληθές»⁶ των *Minima Moralia*, το καθολικό εξακολουθεί να αποτελεί πηγή άσκησης εξουσίας προς το ατομικό, το μερικό, όπως είχε καταδειχθεί και στην *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*. Η απελευθέρωση του μερικού από τα δεσμά της έννοιας, δεν αποτελεί για την νέα διαλεκτική υποχώρηση προς μια ουσιοκρατική θέση. Αντιθέτως, η αρνητική διαλεκτική ως μέθοδος συνιστά μία διαρκή προσπάθεια πλαγιοκόπησης του αντικειμένου μέσω των εργαλείων του λόγου, μέσω των εννοιών, οι οποίες, με πλήρη όμως συνείδηση του αδυνάτου της πλήρους προσπέλασής του, επιχειρούν να το περιγράψουν, να το χαρτογραφήσουν στη χωροχρονική μοναδικότητά του. Το σημαντικό είναι για αυτή την διαλεκτική «σε αντίθεση προς τον Βίγκενσταϊν να πει αυτό που δεν μπορεί να λεχθεί» (Αντόρνο 2006, 21).⁷ Η προσπάθεια αυτή, εκκινούσα από την επιθυμία της γνώσης ως *συμφιλίωσης με το μη-εννοιολογικό*, συνεχίζεται ακόμα και μετά την επίγνωση της αδυναμίας της. «Η ουτοπία της γνώσης θα ήταν να ανοίξει κανείς το μη εννοιολογικό με τη βοήθεια των εννοιών, χωρίς να το εξομοιώνει με αυτές» (Αντόρνο 2006, 22).

Η αυτοϋπονόμηση της νέας διαλεκτικής γεννά τον πειρασμό να υποκύψει κανείς στον μηδενιστικό σχετικισμό, να εγκαταλείψει ολωσδιόλου την προσπάθεια ορθολογικής κατανόησης. Καθώς, όμως, για το άτομο είναι η μόνη οδός για την πράξη –για την ορθοκανονιστική πράξη– η νέα διαλεκτική συγκροτείται ως ένα νέο πεδίο αντινομιών μέσα στο οποίο είναι υποχρεωμένη να κινηθεί μια κριτική φιλοσοφία. Η παραδοχή των αντινομιών είναι ο μόνος τρόπος για να αντιμετωπιστεί επιστημολογικά η πραγματικότητα του κακού γενικού, της κυριαρχίας του μερικού συμφέροντος, και –εν τέλει– της κυριαρχίας της ανταλλακτικής αξίας στην κεφαλαιοκρατική νεωτερικότητα. Όταν οι προηγούμενες απόπειρες του διαφωτιστικού λόγου έχουν κριθεί ως ταυτοτι-

⁶ «Das Ganze ist das Unwahre». Πρόκειται για αντιστροφή της εγγεληνής θέσης «το αληθές είναι το όλον» στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος* (ΈΓΓΕΛΟΣ 2007, 46).

⁷ Για τον Ρολφ Βίγκερσχαους, παρά τις λίγες αφοριστικές αναφορές του Αντόρνο στον Βίγκενσταϊν τα έργα τους δεν είναι ασύμπτωτα, καθώς επικεντρώνονται στην κριτική του επιστημονισμού (Szientismus), ενώ δίνουν έμφαση στη γλώσσα και στα γλωσσικά και εννοιολογικά παίγνια – όπως είναι οι αντορνικοί αστερισμοί – για την επαναθεμελίωση της σχέσης του φιλοσοφείν με την ζωή (βλ. WIGGERSHAUS 2001, 75, 115–29).

κές και διαιωνίζουσες την κυριαρχία, η ελλειπτική μεθοδολογία της *Αρνητικής διαλεκτικής* είναι η στενωπός από την οποία πρέπει να διαβεί ο λόγος για να κατορθώσει να διατηρήσει τους όρους συγκρότησης μιας γνωσιοθεωρητικής, και άρα μιας πρακτικής φιλοσοφικής κριτικής.

Το γεγονός όμως ότι παραταύτα είναι απαραίτητο αυτό που δεν μπορεί να υπαχθεί στην ταυτότητα, για να έχει διάρκεια η ζωή γενικά, είναι το άφατο της ουτοπίας. Αυτή προεκτείνεται μέσα σε εκείνο που έχει ορκισθεί να μην επιτρέψει την πραγματοποίησή της. Ενόψει της συγκεκριμένης δυνατότητας της ουτοπίας η διαλεκτική είναι η οντολογία της ψευδούς κατάστασης. Θα μπορούσε να απελευθερώσει μια ορθή, μια κοινωνία που δεν θα ήταν ούτε σύστημα ούτε αντίφαση (Αντόρνο 2006, 23).

Αυτό προϋποθέτει μια αναμέτρηση της νέας διαλεκτικής με τη σχέση έννοιας και μη εννοιολογικού. Καθώς, κατά τον Αντόρνο, η διαλεκτική λογική ενέχει την έννοια ως ενεργό στοιχείο η οποία πάντοτε διατηρούσε μιαν αναφορά, μια βεβαιότητα, για το μη εννοιολογικό, η *Αρνητική διαλεκτική* καταφάσκει τη σχέση αυτή, καταδεικνύει το ατελές της έννοιας, το οποίο και αποτελεί συστατικό στοιχείο της, δεδομένου ότι ακόμα και στην παραδοσιακή γνωσιολογία, *κάθε ορισμός εννοιών χρειάζεται τα μη εννοιολογικά, δεικτικά στοιχεία, καθώς όλες οι έννοιες ανάγονται σε μη εννοιολογικά πράγματα, στοιχεία της πραγματικότητας*. Στην αναδεικνυόμενη αντίφαση μεταξύ πράγματος και έννοιας η *Αρνητική διαλεκτική* επιχειρεί την κατάδυση εντός αυτής, την αποδοχή της, την άφεση εντός του ετερογενούς προς τη σκέψη. Στόχος της είναι η «πλήρης αυτοαλλοτρίωση»⁸ για την οποία κατηγορεί την εγγελιανή της πρόγONO πως την άφησε ημιτελή.⁹ Κάτι τέτοιο συνιστά για τον Αντόρνο την απαραίτητη προϋπόθεση για την *απομάγευση της έννοιας*, η οποία είναι η λογική συνέπεια της πορείας του προοδευτικού «διαφωτιστικού» λόγου, και η οποία σαν στόχο έχει να αναιρέσει τις πραγματοποιητικές συνέπειες που είχε η απομάγευση της φύσης υπό την κυριαρχία του θετικισμού και του ταυτοτικού λόγου, όπως αυτή παρατέθηκε στην *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*. Έχουμε εδώ, λοιπόν, *μια ιδιότυπη άρνηση της άρνησης* όσον αφορά την απομάγευση και τον «διαφωτισμό», της οποίας η μόνη συνεπής εναλλακτική – συνεπής ως προς τις καντιανές διαφωτιστικές εξαγγελίες – είναι η αυτοαναίρεσή της, εν μέσω όμως της συνεχιζόμενης προσπάθειας για ορθολογικό στοχασμό και αναστοχασμό.

⁸ «[S]ie zielt auf ungeschmälerte Entäußerung»· ο Αναγνώστου μεταφράζει «πλήρης αυτοπαραίτηση» (ΑΝΤΟΡΝΟ 2006, 26).

⁹ Για τον μελετητή του Χέγκελ Φαράκλα, το «πρωτείο του αντικειμένου» που προβάλει εδώ η *Αρνητική διαλεκτική* είναι αιτούμενο και του ίδιου του εγγελιανού γνωσιολογικού προγράμματος της «απόλυτης μορφής», όμως στον Αντόρνο στέκει ως εμπόδιο της απόλυτης γνώσης, μιας μορφής που θα επιβεβαιωνόταν από το περιεχόμενο (ΦΑΡΑΚΛΑΣ 2007, 400): το πλέον άρρητο ενέχει την δυνατότητα ενός απωθημένου από την κοινωνία δικού της νοήματος (ό.π., 401).

Ο Αντόρνο της *Αρνητικής διαλεκτικής* δεν διστάζει να σχεδιάσει ένα γνωσθεωρητικό υπόδειγμα. Η γνώση οφείλει πλέον να προσεγγίζει το αντικείμενο ελλειπτικά, παράπλευρα, κατασκευάζοντας ένα σχεδιάγραμμα του, το οποίο όμως θα παραμένει ατελές, ανοιχτό και δυναμικό. Για να αντιπαλέψει τον ανθρωπομορφισμό ο οποίος αποτελεί το αποτύπωμα της κυριαρχικής επιβολής του ανθρώπου προς τη φύση και το πράγμα, οφείλει να αποδεχτεί την ποικιλομορφία των αντικειμένων «που της επιβάλλονται από μόνα τους ή που τα αναζητεί» (Αντόρνο 2006, 26). Δίχως να ταυτίζεται με τη φυσικοεπιστημονική σκέψη και δίχως να υποχωρεί σε μια απλή καλλιτεχνική έκφραση, η φιλοσοφία οφείλει να διατηρεί μια θέση ανάμεσά τους· παραδεχόμενη τη σημαντικότητα της αισθητικής δίχως να υποκύπτει στην αισθητικοποίηση, δεχόμενη το παιχνίδι και την αντίφαση δίχως όμως να θυσιάζει την δεσμευτικότητα των αντιλήψεών της για την πραγματικότητα. Εντός της επιζεί εν τέλει το θεωρησιακό στοιχείο: «Ο,τι δεν δέχεται να του προδιαγραφεί ο νόμος του από τα δεδομένα γεγονότα τα ξεπερνάει ακόμα και στην πιο στενή επαφή με τα αντικείμενα και στην άρνηση της ιερής και όσιας υπερβατικότητας» (Αντόρνο 2006, 31). Αν μια διαλεκτική προσέγγιση έρχεται να καλύψει την άρνηση της υπερβατικότητας, αυτή δεν είναι προς τη μεριά της παντοδυναμίας του υποκειμένου και του Πνεύματος (Geist), αλλά προς τη μεριά της έκφρασης αυτού που ο Αντόρνο αντιλαμβάνεται ως χρόνιο πάσχιν του υποκειμένου: *τη διφυή ταυτότητά του ως υποκειμένου και ως αντικειμενικά –και κοινωνικά– διαμεσολαβημένου*.¹⁰ Αυτή η αντικειμενική-κοινωνική διαμεσολάβηση στην έκφραση της ίδιας της υποκειμενικότητας του υποκειμένου, η οποία διαπιστώνεται στην *Αρνητική διαλεκτική*, αποτελεί και έναν πρώτο υπενοημένο σύνδεσμο με έναν αντορνικό «δημοκρατικό υλισμό». Κάνοντας μνεία στη μικρολογική οπτική του Μπένγιαμιν στο *Passagenwerk* και συνδέοντάς την με τον εικονολογικό χαρακτήρα της θεώρησής του στο πρωταρχικό σχεδιάσμα εκείνου του έργου,¹¹ ο Αντόρνο επιχειρεί να ορίσει πλέον την ίδια *τη σκέψη ως άρνηση*: ως αντίπαλο της απλής θέασης και ως προσπάθεια ερμηνείας που υπερβαίνει την απλή δεκτικότητα, ως κατασκευή κατηγοριών οι οποίες επιχειρούν να προχωρήσουν πέρα από αυτό που απλώς υπάρχει, από το δεδομένο, σε μια παραλλαγή της εγελιανής διαλεκτικής.¹²

¹⁰ Πβ. και ΦΑΡΆΚΛΑΣ 2007, 404: «το τωρινό περιεχόμενο της απόλυτης μορφής είναι η αφαίρεση, η οποία παράγει τώρα μια κοινωνική αυτογνωσία αντίθετη μ' εκείνη την ενότητα περιεχομένου και μορφής που η ίδια χρειάζεται και προϋποθέτει».

¹¹ Για τις αλλαγές στο *Passagenwerk* τις οποίες έκανε ο Μπένγιαμιν υπό τις παραινέσεις του Αντόρνο και του Ινστιτούτου, καθώς και για την έκδοση της «τιθασευμένης» σύντημησης του έργου αυτού με τον τίτλο *Παρίσι, πρωτεύουσα του 19ου Αιώνα (Paris, Hauptstadt des 19. Jahrhunderts)*, δες JAY 1996, 204–11).

¹² Για παράδειγμα, ο μελετητής του Γερμανικού Ιδεαλισμού Ντίτερ Χένριχ σημειώνει πως ο Χέγκελ με την κατηγορία της άρνησης «[θ]έλει να κατασκευάσει την αυτοαναφορά και την κα-

3. Η ανεικονικότητα ως στρατήγημα

Η έμφαση στην αρνητικότητα οδηγεί την αντορνική σκέψη στην ανεικονικότητα ως συνέπεια της αρνητικής διαλεκτικής. Θα επιχειρήσουμε εδώ να ανασυγκροτήσουμε το αντορνικό επιχείρημα που οδηγεί σε αυτή τη θέση: Η ανεικονικότητα ως πρόταγμα δηλώνεται ρητά όταν υποχρεώνεται να αντιπαρατεθεί με τις εικονιστικές αναπαραστάσεις μιας απελευθερωτικής προοπτικής όπως αυτές συγκροτήθηκαν από μια άλλη θεώρηση που καλούσε εαυτήν υλιστική, την επίσημη ιδεολογία του υπαρκτού σοσιαλισμού. Ενώ ο υλισμός του Αντόρνο έχει ως επίκεντρο τον ανθρώπινο πόνο, την αναγνώριση αυτού και ανακούφισή του ως κατηγορική προσταγή, η ιδεολογία του υπαρκτού σοσιαλισμού οδηγεί στην αναπαραγωγή της κυριαρχίας και στην ουσιαστική ενδυνάμωση της κεφαλαιοκρατίας έναντι των επικριτών της, καθώς ταυτίζονται συλλήβδην με αυτή την αποτυχημένη απόπειρα υπέρβασης. Όπως γράφει ο Αντόρνο:

Τρομοκρατικοί μηχανισμοί του κράτους οχυρώνονται ως μόνιμος θεσμός με το τετριμμένο πρόσχημα μιας δικτατορίας του προ πολλού διοικούμενου προλεταριάτου, η οποία σε λίγο κλείνει μια πεντηκονταετία, χλευάζοντας έτσι τη θεωρία για την οποία συνεχώς μιλούν (Αντόρνο 2006, 249).

Αυτή η συνθήκη συνιστά, κατά Αντόρνο, μια ενδιαφέρουσα ανατροπή. Απαξιώνοντας τη γνωσιολογία προς όφελος μιας αντίληψης περί αντανάκλασης των κοινωνικών συνθηκών στο πεδίο των ιδεών, ο «κυρίαρχος υλισμός» υποχρεούται να μετέλθει της ενεικόνισης. Όμως η σκέψη δεν συνιστά απλή απεικόνιση του πράγματος, αλλά «αποβλέπει στο ίδιο το πράγμα» (Αντόρνο 2006, 251). Ο περιορισμός της σκέψης σε απεικόνιση υπονομεύει κατά τούτο την δυνατότητα του υποκειμένου να μεταβάλλει τον κόσμο, καθότι σε μια τέτοια περίπτωση το υποκείμενο θα ήταν μια απλή αντανάκλαση του κόσμου των πραγμάτων, πλήρως καθοριζόμενο από τις εξουσιαστικές συνθήκες οι οποίες επικρατούν. Μόνο μία πραγματοποιημένη συνείδηση θα συναινούσε σε μια τέτοια απώλεια της δυνατότητας υπέρβασης, και τέτοια είναι η συνείδηση των «υλιστών» ιδεολόγων των χωρών του τότε υπαρκτού σοσιαλισμού.

Ο Αντόρνο εντοπίζει τις θεωρητικές ρίζες ενός υλισμού της απεικόνισης στην έμφαση που έδωσε ο Λένιν στη λεγόμενη «θεωρία της αντανάκλασης» στο *Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός*.¹³ Ο παραδοσιακός μαρξισμός καταλήγει

θοριστικότητα ως άμεσες συνέπειες ενός στοιχειώδους, ανεξάρτητου και αυτόνομου όρου: της άρνησης» (Χένριχ 2018, 398). Αυτό συμβαίνει επειδή ο Χέγκελ «πιστεύει ότι αυτή η σημασιολογική δομή της αυτοαναφοράς, η αυτόνομη άρνηση, βρίσκεται πίσω από κάθε δυνατό ορθολογικό λόγο» (Χένριχ 2018, 399).

¹³ Η «θεωρία της αντανάκλασης» συνίσταται στη θέση πως το υποκείμενο αποτελεί «απαρέγκλιτη αντανάκλαση του αντικειμένου». Η εναντίωση σε αυτήν αποτελεί κοινό γνώρισμα των στοχαστών του Δυτικού Μαρξισμού, όπως παράδειγμα ο Κορς, που την αποδίδει ως κατηγορία στον Λένιν (Κορς 1981, 87–88).

στο να υποτιμά σημαντικά ζητήματα γνωσιολογίας στα οποία είχε συμβάλει η ιδεαλιστική παράδοση και περιορίζεται ουσιαστικά σε έναν αφελή εμπειρισμό που βασίζεται μόνο στα δεδομένα της κατ' αίσθηση εποπτείας. Καθώς όμως η κοινωνική και πολιτική φιλοσοφία αναφέρονται στην κοινωνική πραγματικότητα η οποία είναι υποχρεωτικά συνισταμένη διαμεσολαβήσεων, η κριτική προσέγγιση αυτής δεν δύναται να πραγματωθεί με μία τόσο απλοϊκή προσέγγιση, δέσμια καθώς θα ήταν η τελευταία των εκάστοτε πολιτικών συσχετισμών. Μια τέτοια προσέγγιση θα σήμαινε πως η θεωρία θα «έκανε τον κουτό» (Αντόρνο 2006, 252) και δεν θα στεκόταν στο επίπεδο της σύγχρονης της θεωρητικής και επιστημονικής γνώσης. Ως εκ τούτου, η «ενότητα θεωρίας και πράξης» θα κατέληγε στην υποχώρηση από τον κριτικό λόγο, θα εμπόδιζε τον αναστοχασμό και δεν θα δυνόταν να επιχειρήσει την διανοητική προσπέλαση της κοινωνικής πραγματικότητας. Καθώς, μάλιστα, δέχεται τη μεσολάβηση των εικονιστικών προϊόντων αυτής της αντανάκλασης των κοινωνικών σχέσεων, θα κατέληγε, ισχυρίζεται ο Αντόρνο, στην επιστροφή σε έναν ιδιότυπο ιδεαλισμό καθώς οι αναπαραστάσεις αυτές θα συνιστούσαν το όριο και το αντικείμενο της γνώσης και κατά συνέπεια η θεωρία που θα τις συγκροτούσε ταυτόχρονα θα τις επέβαλε στο αντικείμενο καθώς «η υποκειμενική αυθαιρεσία τέτοιων παραστάσεων είναι η αυθαιρεσία των διατασσόντων» (Αντόρνο 2006, 253).

Η τακτική που προκρίνει ο Αντόρνο για να επιλυθεί η ένταση ανάμεσα στην εμμονή στην υλικότητα –απαραίτητη για την κατανόηση και υπέρβαση του πόνου– και στην αρνητική διαλεκτική είναι μία φιλοσοφία της ανεικονικότητας: «Η υλιστική λαχτάρα για κατανόηση του πράγματος θέλει το αντίθετο: μόνο χωρίς εικόνες θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς το πλήρες αντικείμενο» (Αντόρνο 2006, 253). Αυτή δε η απουσία εικόνων «συγκλίνει με τη θεολογική απαγόρευση των εικόνων [Bilderverbot]», η οποία στην εκκοσμικευμένη της μορφή οδηγεί στην άρνηση της θετικής απεικόνισης της ουτοπίας (ό.π.).¹⁴ Εφόσον, όπως είδαμε, κάθε συστηματική φιλοσοφική προσέγγιση έχει εντός της το σπέρμα της ταυτοτικής θέσης, η οποία θεωρείται αίτιο της αναπαραγωγής της κυριαρχίας ήδη από την *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μία υλιστική ή και κανονιστική συγκρότηση ενός πρακτικού-φιλοσοφικού προγράμματος θα σήμαινε αυτόματα την αποτυχία του, παρά τις όποιες κριτικές προθέσεις. Η ίδια η στιγμή της συγκρότησης θα ήταν η στιγμή της αποτυχίας, ως εκ τούτου η κριτική φιλοσοφία οφείλει να μετέλθει του στρατηγήματος της ανεικονικότητας ακριβώς για να μην επηρεάσει τον αυθορμητισμό του υποκειμένου, που στην αντορνική θεώρηση συνδέεται με το αίτημα για αυτονομία και για ελευθερία ενός πιο παραδοσιακού ιδεαλιστικού φιλοσοφικού λόγου. Όμως, αυτή η κίνηση δεν παύει να αποτελεί στρατήγημα: Όπως εύστοχα έχει παρα-

¹⁴ «[Ο]ὐ ποιήσεις σεαυτῷ εἶδωλον οὐδὲ παντὸς ὁμοίωμα ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω καὶ ὅσα ἐν τῇ γῆ κάτω καὶ ὅσα ἐν τοῖς ὕδασιν ὑποκάτω τῆς γῆς», *Ἐξόδος* 20,4.

τηρήσει ο Τρουσκολάσκι εύκολα δύναται κανείς να υποστηρίξει πως η ίδια η ανεικονικότητα πιθανώς να καταστεί εικόνα εάν δοθεί υπερβολική έμφαση σε αυτήν, καθώς η ίδια η διαφωτιστική «θετικιστική σκέψη» έχει μετέλθει της ανεικονικότητας για να ανατρέψει την προνεωτερική φιλοσοφία, δίχως αυτό να την προστατεύει από τη ματαίωση εμπρός στην παντοδυναμία της κυριαρχίας (Truskolaski 2021, 50).

Η αντορνική ανεικονικότητα, βέβαια, δεν έχει τέτοιες προθέσεις: Η δική της προέλευση, όπως είδαμε, εντοπίζεται στην παλαιά αντορνική αντίληψη περί μιας φυσικής ιστορίας του ανθρώπου που θα οδηγούσε στην άρση του φυσικού αναγνωρίζοντάς το και αίροντας την απώθησή του στην οποία έχει συντελέσει το διαφωτιστικό εγχείρημα. Πρόκειται, όπως παραδέχεται ο Αντόρνο, για μια σύγκλιση του υλισμού με μια θεολογική οπτική η οποία επιθυμεί την «ανάσταση της σάρκας» η οποία «είναι εντελώς ξένη προς τον ιδεαλισμό» (Αντόρνο 2006, 253). Σε μια διαλεκτική κίνηση, αυτή η διάσωση της σάρκας, του υλικού – η αλλαγή των υλικών συνθηκών, των παραγωγικών σχέσεων σε μια πιο μαρξική θεώρηση – θα οδηγούσε στην δυνατότητα και αναγκαιότητα υπέρβασης του ίδιου του «ιστορικού υλισμού» καθώς τότε και μόνον το πνεύμα θα ήταν ελεύθερο να πραγματοποιήσει τον απελευθερωτικό ρόλο τον οποίο του είχε αναθέσει η ιδεαλιστική φιλοσοφία ως θεμελιωτή της αυτονομίας του ατόμου, απηλλαγμένο από τη «μαγική επήρεια των υλικών συνθηκών [που το οδηγούν να] απαγορεύει την ικανοποίηση των υλικών αναγκών». Σε μια διαλεκτική αντιστροφή της μαρξικής έγκλησης για αλλαγή του κόσμου έναντι της ερμηνείας του, στο αντορνικό σχήμα η φιλοσοφία, αλλά και εν γένει η ανθρώπινη πνευματική δημιουργική δραστηριότητα πραγματώνεται μόνο όταν ολοκληρωθεί η αλλαγή του κόσμου, η οποία βέβαια είναι με τη σειρά της αδύνατον να επέλθει δίχως την πρότερη αναστοχαστική απόπειρα νοητικής προσπάθειάς του.

Η επιλογή της ανεικονικότητας ως στρατηγήματος δεν είναι μια κίνηση θεωρητικής απελπισίας, όπως ενδεχομένως να ισχυρίζονταν οι επικριτές του Αντόρνο που θα ακολουθούσαν τη συλλογιστική του Χάμπερμας την οποία προαναφέραμε. Αντιθέτως, έρχεται μετά την διαπιστωμένη αποτυχία άλλων κριτικών εγχειρημάτων τα οποία όμως δεν απέφυγαν την εικονιστικότητα στην απόπειρά τους να συγκροτήσουν ένα πρακτικό πρόταγμα. Κύριο παράδειγμα, θεωρώ πως είναι αυτό του Λούκατς, του οποίου το *Ιστορία και ταξική συνείδηση* και η θεωρία της πραγματοποίησης που εκτίθεται εντός του επηρεάσαν σημαντικά τους στοχαστές της πρώτης γενιάς της Κριτικής Θεωρίας.¹⁵ Σε αυτό το έργο, ενώ ο Λούκατς διαπιστώνει την ανάγκη μιας μαρξιστικής τοποθέτησης εντός της σύγχρονης φιλοσοφικής προβληματικής, και ανασυγκροτεί

¹⁵ Για τη συνέχιση αυτής της προβληματικής εντός του θεωρητικού ρεύματος της Σχολής της Φραγκφούρτης πβ. FEENBERG 2014, 151–58).

μια θεωρία της πραγματοποίησης η οποία σίγουρα ενέχει σημαντικές ομοιότητες με την κριτική στον ταυτοτικό λόγο που αναπτύσσει ο Αντόρνο, εν τούτοις αναγορεύει το προλεταριάτο στο ταυτό υποκείμενο-αντικείμενο της Ιστορίας (Λούκατς 2006, 148–50) και εν συνεχεία μεταδίδει το θεμελιωμένο γνωσιακό προνόμιο αυτού στο επαναστατικό κόμμα και στην ηγεσία του.¹⁶ Αυτή η σαφής ενεικόνιση του δρόμου προς την προσπέλαση του κοινωνικού κόσμου και του πράγματος καθαυτού, η οποία ανατίθεται σε ένα ιστορικό συλλογικό πολιτικό υποκείμενο, οδηγεί σε μια σκλήρυνση της θεωρησιακής ευελιξίας την οποία ο Αντόρνο θεωρεί απαραίτητη για έναν κόσμο διαρκούς υπόρρητης κυριαρχίας του ενστίκτου αυτοσυντήρησης. Δεν είναι τυχαίο πως, παρά τις προθέσεις της, ιδίως υπό το αντορνικό πρίσμα, η συγκριμένη ενεικόνιση καταλήγει να αποδώσει όχι μόνο γνωσιακά αλλά και πρακτικά πρωτεία σε μία ιστορική και άρα αυθαίρετη συγκρότηση της πορείας προς την καθολικότητα, καθιστώντας την μερική και άρα ακατάλληλη για να εκφράσει την καθολικότητα την οποία επικαλείται. Η περαιτέρω πραγμάτωση αυτής της μερικότητας διά της ανάδειξης ενός γραφειοκρατικού λόγου στο γνωσιοθεωρητικό και εν γένει φιλοσοφικό επίπεδο, όσο και μιας νέας γραφειοκρατικής κυριαρχίας στο πραγματικό-κοινωνικό πεδίο, δεν θα ήταν τυχαίο σύμπτωμα για την αντορνική θεώρηση, αλλά αντίθετα αποτέλεσμα ακριβώς αυτής της ενεικόνισης η οποία απέδωσε καθολικότητα οδηγώντας στην καθυποταγή της ατομικότητας.

Θα ήταν δυνατόν να ανασυγκροτηθεί μια αντίστροφη πορεία από αυτή στην οποία κατέληξαν τα εγχειρήματα αυτού του τύπου; Το ερώτημα τίθεται, αλλά δεν απαντάται από τον Αντόρνο, κυρίως γιατί δεν είναι πλέον ζήτημα της επικαιρότητας της εποχής του, παρά τις περί του αντιθέτου έντονες αιτιάσεις των επικριτών του. Η στιγμή της υπέρβασης παρήλθε και γι' αυτό τον λόγο είναι αναγκαία η επιστροφή στην κριτική φιλοσοφία και μάλιστα η ίδια η φιλοδοξία που έφερε αυτή η απόπειρα δεν έκρυβε άλλο από μια υποτίμηση των όρων συγκρότησης της κυριαρχίας ή και της δυσκολίας πλήρωσης των όρων δυνατότητας της ελευθερίας. Έτσι έχουμε επαναστροφή στην περίοδο όπου η αναγκαιότητα στο θεωρητικό επίπεδο είναι, για μια κριτική θεωρησιακότητα, αντίστοιχη, θα έλεγε κανείς, με την αναγκαιότητα της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας στην εποχή της. Για αυτόν τον λόγο συνιστά η ανεικονικότητα, εξάλλου, ένα στρατήγημα: Πρόκειται για μια κίνηση υποχώρησης προκειμένου να σωθεί η δυνατότητα υπέρβασης, αλλά και μια επιστροφή σε μια πιο κλασική θεώρηση όπως αυτή του Μαρξ, η οποία με τη σειρά της έχει κατηγορηθεί για αντίστοιχη ανεικονικότητα. Αυτή η ανεικονι-

¹⁶ Μια ενδιαφέρουσα ανακατασκευή του λουκατσιανού επιχειρήματος περί γνωσιοθεωρητικού πλεονεκτήματος του προλεταριάτου και ενιαίου υποκειμένου-αντικειμένου της Ιστορίας είναι αυτή του Καβουλάκου στο ΚΑΝΟΥΛΑΚΟΣ 2011, 164–66, όπου θέτει το ερώτημα της επανερμηνείας του επαναστατικού υποκειμένου ως μια διαρκή διποκειμενική διαδικασία κατά την οποία το συγκροτούν και ανασυγκροτούν οι ατομικοί φορείς που ζουν υπό τον ζυγό της καπιταλιστικής κυριαρχίας, προς μια προοπτική περισσότερης ελευθερίας.

κότητα έχει θεωρηθεί από σύγχρονους μελετητές πως αποτελεί γνώρισμα του ευρύτερου ρεύματος του «δυτικού μαρξισμού».¹⁷

Αυτό δεν σημαίνει πως το αντορνικό έργο δεν μετέρχεται της ενεϊκόνισης σε κανένα σημείο του. Η ηθική της αντίστασης των *Minima Moralia*, δεν διατάζει να εδραστεί σε παραδείγματα: Ο διανοούμενος που αντιστέκεται στην κυριαρχία. Ο υποτελής που επιζεί παρά τη βαρβαρότητα (Αντόρνο 1990, 148). Ο καταδικασμένος που αρνείται να αποδεχτεί τη μοίρα του ως αιώνια. Ο αλληλέγγυος σε κάθε περίπτωση. Όμως ο Αντόρνο αρνείται να εντάξει αυτές τις εικόνες εντός ενός συστηματικού προτάγματος, όπως αρνείται εν γένει τη συστηματοποίηση, επηρεασμένος ίσως εδώ από τον Κίρκεγκωρ τον οποίο είχε μελετήσει ως νέος.¹⁸ Η καχυποψία αυτή έχει επίσης χαρακτηριστεί νιτσεικής προέλευσης¹⁹ –κάτι που σίγουρα δεν θα αρνούταν ο Αντόρνο– αλλά ενδεχομένως να υποκρύπτει εντός της και μία πραγματιστική επιρροή: Αυτή που αναγνωρίζει στην προαναφερθείσα λαχτάρα για την αλήθεια την πιθανότητα επαναστροφής στον μύθο, η οποία τον υποχρεώνει να μετέλθει στρατηγημάτων όπως η ανεικονικότητα για να διασφαλίσει την αυτοσυγκράτηση του λόγου, τον περιορισμό της αξίωσης αλήθειάς του ακριβώς για να διασωθεί αυτή η αξίωση αλήθειας.

Μια τέτοια κίνηση δεν θα έπρεπε να μας φαίνεται παράταιρη. Φιλόσοφοι άλλων φιλοσοφικών παραδόσεων με πιο περιορισμένες προταγματικές αξιώσεις θεώρησαν πως ήταν υποχρεωμένοι να μετέλθουν αντίστοιχων στρατηγημάτων. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα συνιστά η χρήση της ειρωνείας από τον Ρόρτυ ως στρατηγήματος που αποτελεί αποτέλεσμα της επίγνωσης της περατότητας των διανοητικών δυνατοτήτων, δίχως να υποκύπτει στον σκεπτικισμό, αλλά επιχειρώντας να τον περικυκλώσει. Η απόρριψη μιας καταστατικής εικονικότητας ενδεχομένως να μπορεί να εντοπιστεί στην επιμονή εδώ στην ειρωνεία ως άρνηση μιας δεσμευτικής διανοητικότητας, ενώ πάντα στόχος παραμένει η εξάλειψη του πόνου διά της αλληλεγγύης. Παρότι ο Ρόρτυ επικρίνει τον Αντόρνο και τον Χόρκχαϊμερ για την κριτική που ασκούν στον φιλελευθερισμό ως χρεωκοπημένο (Rorty 1989, 56) και την απαισιόδοξη οπτική

¹⁷ Μια ενδιαφέρουσα πρώτη οριοθέτηση του ζητήματος γίνεται από την Κόμει στο COMAY 1997.

¹⁸ Εξάλλου ο Αντόρνο σημειώνει: «Η θέση της σκέψης απέναντι στην ευτυχία θα ήταν η άρνηση κάθε ψευδούς ευτυχίας. Θέτει ως αίτημα, σε διαμετρική αντίθεση προς την παγκυρίαρχη αντίληψη, την ιδέα της αντικειμενικότητας της ευτυχίας όπως την είχε συλλάβει αρνητικά ο Κίρκεγκωρ στην διδασκαλία για την αντικειμενική απόγνωση.» (ΑΝΤΟΡΝΟ 2006, 347).

¹⁹ Για τον Χάμπερμας, για παράδειγμα, η νιτσεική *Γενεαλογία της ηθικής* αποτελεί το πραγματικό πρότυπο για την *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, η οποία εγκαταλείπει την αξίωση αλήθειας προς όφελος της «αισθητικής ρητορικής» ενώ παραγνωρίζει τα επιτεύγματα του Δυτικού ορθολογισμού –ήτοι τη φιλελεύθερη αστική δημοκρατία– όταν ασκεί καθολική κριτική στον σύγχρονο θετικισμό: Έτσι, πάντα σύμφωνα με τον Χάμπερμας, υποχρεώνονται οι Αντόρνο και Χόρκχαϊμερ να επιλέξουν μεταξύ μιας θεωρίας της εξουσίας νιτσεικής κοπής και μιας εγκατάλειψης κάθε συγκροτημένης θεωρητικής προσέγγισης· αυτή μάλιστα η στάση διατρέχει όλο το αντορνικό θεωρητικό έργο (HABERMAS 1982, 22–29).

τους για τις προοπτικές του ανθρώπινου πολιτισμού (Rorty 1989, 57), ενστερνίζεται την κριτική τους έναντι της διαφωτιστικής γνωσιολογίας. Τους ψέγει, βέβαια, σχολιάζοντας τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, για την απροθυμία τους να προσφέρουν την ανασυγκρότηση μιας κουλτούρας «η οποία να δύναται να ενσωματώσει και να χρησιμοποιήσει την κατανόηση του διαλυτικού χαρακτήρα της ορθολογικότητας, του αυτοκαταστροφικού χαρακτήρα του Διαφωτισμού» (Rorty 1989, 57). Αυτό που ζητά ο Ρόρτυ εδώ, θα ισχυριστούμε πως το πραγματοποιεί εν μέρει ο Αντόρνο στην *Αισθητική θεωρία* στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω. Εν τούτοις, θα ήταν ενδιαφέρον να παρατηρηθεί πως ο προερχόμενος από την αναλυτική παράδοση και φιλελεύθερος Ρόρτυ επιλέγει να εδράσει την δική του «φιλελεύθερη ουτοπία» σε μια «στροφή κατά της θεωρίας και υπέρ της αφήγησης» (Rorty 1989, xvi), επικεντρώνοντας στα παραδείγματα της χρήσης του ειρωνικού λόγου όχι μόνο στο έργο φιλοσόφων όπως ο Χάιντεγγερ και ο Ντεριντά, αλλά και λογοτεχνών όπως ο Προυστ, ο Όργουελ και ο Ναμπόκοφ, προς έναν ποιητικό πολιτισμό που βέβαια, όπως ο ίδιος παραδέχεται, θα δεχόταν αντίστοιχες επικρίσεις για αισθητικοποίηση από στοχαστές όπως ο Χάμπερμας.

Το στρατήγημα της ανεικονικότητας δεν σημαίνει επιστροφή σε έναν αφέλη εμπειρισμό από τη μεριά του Αντόρνο. Κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατον, καθώς υιοθετεί την εγγελιανή επιταγή που ορίζει την διαλεκτική ως «εμμεν[ή] μετάβαση[η] προς τα έξω, μέσω της οποίας παρουσιάζεται ο μονόπλευρος χαρακτήρας των κατηγοριών της διάνοιας ως αυτό που είναι, δηλαδή η άρνησή τους. Κάθε τι το πεπερασμένο έγκειται στο να αυτοαναιρείται» (Χέγκελ 1991, 196). Τουναντίον, η στόχευση του Αντόρνο είναι ακριβώς στην επίτευξη αυτής της λειτουργίας της διαλεκτικής δίχως να οδηγείται, μέσω της άρνησης της άρνησης στο απαραίτητα θετικό αποτέλεσμα που ο Χέγκελ θεωρούσε απαραίτητο. Ούτε, όμως, συνεπάγεται η ανεικονικότητα εγκατάλειψη κάθε φιλοδοξίας της σκέψης, αλλιώς δεν θα είχαμε την ίδια την απόπειρα του Αντόρνο για συγκρότηση της διαλεκτικής του. Για να σταθεί αλληλέγγυα με τη μεταφυσική τη στιγμή της πτώσης της, οφείλει η κριτική φιλοσοφία να ανακατασκευάσει τόσο το διαλεκτικό επιχείρημα, όσο και το κριτικό επιχείρημα που έχει προηγηθεί αλλά αποδείχτηκε ατελέσφορο. Διατηρεί την «πρωτοκαθεδρία του αντικειμένου» που ήδη εντοπίζει στην εγγελιανή διαλεκτική και εδραζόμενη στην παραδοχή των περιορισμένων φιλοδοξιών της επιχειρεί να αντιστρέψει την κίνηση της πραγματοποίησης, επαναφέροντας την κριτική ως πρωταρχική λειτουργία. Όπως γράφει ο Αντόρνο,

Δείκτης της προτεραιότητας του αντικειμένου είναι η αδυναμία του Πνεύματος σε όλες τις κρίσεις που σχηματίζει και εκφέρει, όπως μέχρι σήμερα στην οργάνωση της [κοινωνικής] πραγματικότητας (Einrichtung der Realität). Το αρνητικό στοιχείο, ότι το πνεύμα με την ταύτιση δεν πέτυχε τη συμφιλίωση, γίνεται κινητήρια δύναμη της ίδιας του της απομάγευσης (Αντόρνο 2006, 227).

4. Όψεις της ανεικονικότητας: *Via negativa*;

Θα ήταν ενδεχομένως εύλογο να επιχειρήσει κανείς να εντοπίσει τις καταβολές αυτής της επικέντρωσης στην ανεικονικότητα σε μια έξοδο προς τη θεολογία, καθώς έχουμε εδώ ένα φιλοσοφικό εγχείρημα που, όπως είδαμε, διαπιστώνει την αλληλεγγύη του με τη μεταφυσική. Εξάλλου ο ίδιος ο Αντόρνο αναφέρει τη βιβλική απαγόρευση των ειδώλων ως συναφή με την δική του θέση. Παρά την εισδοχή μιας οιονεί θεολογικής γλώσσας σε περιορισμένο βαθμό στην *Αρνητική διαλεκτική*, η πρόσφατη μελέτη του Τρουσκολάσκι καταδεικνύει πειστικά πως ο Αντόρνο δεν είχε προχωρήσει σε συγκροτημένη έρευνα στο θεολογικό πεδίο (Truskolaski 2021, 53), ενώ μετερχόταν των θεολογικών όρων αλλά και των ιδίων των εννοιών της θρησκείας και της θεολογίας στο πλαίσιο μιας θεώρησης της μετάβασης από τις πρωτόγονες κοινωνίες προς την νεωτερικότητα όπως αυτή είχε ήδη ανασυγκροτηθεί στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* (Truskolaski 2021, 64–67). Για τον Αντόρνο η συντελεσθείσα πορεία προς την κυριαρχία του «θετικισμού» έχει κατ' ανάγκη ακολουθήσει ένα στάδιο επικράτησης του νομιναλισμού, που έχει καταστήσει αδύνατη κάθε θεολογικού τύπου απόπειρα. Ως εκ τούτου η συνειδητή ταύτισή του με μια θεολογική απόπειρα έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την κοινωνική ιστορία και την ιστορία των ιδεών όπως αυτή εκτίθεται ήδη από τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*.

Τη σύγκλιση της αντορνικής διαλεκτικής με τη θεολογία, και ειδικότερα με την αποφατική θεολογία πρώτος την διατυπώνει σαν κριτική ο Χάμπερμας, ο οποίος θεωρεί πως με τη ριζοσπαστική κριτική την οποία απευθύνουν οι Αντόρνο και Χόρκχάιμερ έναντι του λόγου και με την κατάσταση ολικής επικράτησης της κυριαρχίας που περιγράφουν δεν αφήνουν άλλη επιλογή παρά μια επιστροφή στη θεολογία (Habermas 1981, 177). Δίχως αυτή θα ήταν ο πόνος του κόσμου αόρητος. Από μια άλλη οπτική, όμως, ο Πήτερ Γκόρντον έχει διαπιστώσει μια σύγκλιση ανάμεσα στην αντορνική επιταγή για ανεικονικότητα και την παράδοση της αποφατικής θεολογίας και ειδικότερα τη θέση του Μαϊμονίδη. Αυτή περιγράφεται ως άρνηση της δυνατότητας μεταφυσικής γνώσης μέσω μιας λογικής ανάλυσης της γλώσσας, καθώς «το μεταφυσικό αντικείμενο αναγκαστικά υπερβαίνει τα όρια των δυνατοτήτων της γνωστικής λειτουργίας» (Gordon 2020, 133). Ο στόχος του Μαϊμονίδη είναι να θέσει όρια στη γνώση με στόχο να προστατέψει την πίστη (Gordon 2020, 134). Για τον Γκόρντον η αντορνική σκέψη εφάπτεται με μία τέτοια θεολογική προβληματική, καθώς και οι δύο απορρίπτουν τον ανθρωπομορφισμό της μυθολογικής εξήγησης, και εμμένουν στην απαγόρευση της ενεικόνισης, ο μὲν Μαϊμονίδης γιατί εκπίπτει στην ειδωλολατρία, ο δε Αντόρνο γιατί εκβάλλει στην πραγματοποίηση και την αναπαράγει. Κατά τούτο, υποστηρίζει ο Γκόρντον, και οι δύο συγκλίνουν στον απελευθερωτικό χαρακτήρα της ανεικονιστικής σκέψης, καθώς «η κριτική της ειδωλολατρίας έχει μετατραπεί σε κριτική της ιδεολογίας» (Gordon 2020, 134–35). Κατά συνέπεια θεωρεί πως ο

Αντόρνο συνεχίζει, πραγματοποιεί και υπερβαίνει το εγχείρημα του Μαιμόνιδη εφαρμόζοντάς το στην ίδια την έννοια του Θεού, υπερβαίνοντάς την προς ένα αθεϊστικό σχήμα, το οποίο όμως έχει οπωσδήποτε θεολογικό χαρακτήρα (Gordon 2020, 138–40).

Καθώς, όπως είδαμε, το ενδιαφέρον του Αντόρνο για τη θεολογία δεν έχει την ένταση που του αποδίδει ο Γκόρντον, θα ήταν ίσως πιο ενδιαφέρον να εξετάζαμε μία σύγκλιση του επιχειρήματός του με αυτό του Χάμπερμας: Ο Αντόρνο υποχρεώνεται να ακολουθήσει τη νία *negativa* επειδή η αρνητική διαλεκτική και η κριτική του Διαφωτισμού έχουν έρθει σε αδιέξοδο. Σε αυτή την εκδοχή θέλει να αντισταθεί η θέασή μας της ανεικονικότητας ως στρατηγήματος. Και ο Χάμπερμας και ο Γκόρντον αντιλαμβάνονται την κατίσχυση της κυριαρχίας ως ολοκληρωτική εντός του αντορνικού έργου, ο δε Γκόρντον δίνει έμφαση στην επικράτηση της πραγματοποιητικής λειτουργίας. Όμως, σε αντίθεση με τον Λούκατς, ο Αντόρνο δεν απορρίπτει τελείως ορισμένες λειτουργίες της πραγματοποίησης. Αντιθέτως, υποστηρίζει πως η διαδικασία πραγματοποίησης καθαυτή δεν πρέπει να αντιμετωπιστεί ως το ριζικά κακό, καθώς το ζητούμενο είναι η συμφιλίωση με το μη-ταυτόσημο, η παραδοχή της ετερότητας και όχι η υπέρβασή της, για παράδειγμα από ένα νέο συλλογικό ή ατομικό υποκείμενο. Οι γνωσιακές αδυναμίες του ανθρώπου οφείλουν να συνηγορούν υπέρ της συμφιλίωσης, η ανθρώπινη δυστυχία δεν έγκειται τόσο στην εκπραγμάτιση των κοινωνικών συνθηκών *per se*, αλλά σε αυτές ακριβώς τις «κοινωνικές συνθήκες που καταδικάζουν τους ανθρώπους σε αδυναμία και απάθεια, ενώ οι ίδιοι θα μπορούσαν να τις αλλάξουν» (Αντόρνο 2006, 233).²⁰ Η ανεικονικότητα συνιστά ένα στρατήγημα σε μια περίοδο κατά την οποία – για τον Αντόρνο– λάμβανε χώρα μια σχεδόν ολοκληρωτική ήττα στο επίπεδο των κοινωνικών συνθηκών, γι' αυτό και μια παραδοσιακή μαρξική καχυποψία έναντι των θεωρησιακών συστηματικών κατασκευών και του προταγματικού λόγου μιας φιλοσοφίας της ιστορίας θα ήταν ενάντια στις κριτικές προθέσεις του. Η μετάβαση στην ανεικονικότητα θα ήταν πιο δόκιμο να γίνει αντιληπτή πλαισιωμένη κατ' αυτόν τον τρόπο, εντός δηλαδή ενός γενικότερου μαρξικού υποδείγματος το οποίο ο Αντόρνο ουδέποτε εγκαταλείπει, ακόμα και αν διαπιστώνει ότι δεν δύναται να πραγματοποιηθεί. Δεν έχουμε εδώ, συνεπώς, μεσσιανισμό πολιτικό ή θεολογικό, αλλά μια πιο συγκρατημένη εμμενή αυτοκριτική του Λόγου, με στόχο να ανακάμψει στο μέλλον.²¹

²⁰ Η Ρόουζ έχει υποστηρίξει πως ο Αντόρνο επιλέγει την δύσκολη οδό ανάμεσα στην αντίληψη του Μπένγιαμιν για την ιστορία ως φθορά του κόσμου και του Λούκατς για την δυνατότητα συμφιλίωσης υποκειμένου–αντικειμένου που «δίδεται» στο «τέλος της ιστορίας», οδηγώντας σε μια ριζικά αντι-ιστοριστική θέση, που αποδέχεται ως έναν βαθμό το αναπόφευκτο της πραγματοποίησης, έτσι ώστε να κατορθώσει να εκφράσει έναν λιγότερο ισχυρό, αλλά έγκυρο θεωρητικό και πολιτικό λόγο στην εποχή του ύστερου καπιταλισμού (Rose 2013, 65–66).

²¹ Πβ. για παράδειγμα την ομιλία του Αντόρνο το 1968 στην 16η Ημερίδα Γερμανικής Κοι-

5. Όψεις της ανεικονικότητας: Μια διαλεκτική της αντίστασης

Είναι, όντως, αυτή η επιταγή της ανεικονικότητας καθολική για τον Αντόρνο; Είδαμε πως ήδη στα *Minima Moralia* ανασυγκροτεί μια διαλεκτική της αντίστασης, η οποία δεν είναι δίχως εικονιστικότητα: Καθήκον, για παράδειγμα, της διαλεκτικής σκέψης είναι να συνεχίζει το πνεύμα αντιλογίας «του αγρότη που επί εκατονταετίες μάθαινε να ανταπεξέρχεται στο κυνηγητό και τις μισθωματικές απαιτήσεις των ισχυρών φεουδαρχών» (Αντόρνο 1990, 148). Αντίστοιχες εικόνες είναι αυτή του συγγραφέα, ο οποίος επιμένει στον γραπτό λόγο παρότι είναι υποχρεωμένος να αποστασιοποιηθεί από αυτόν, του εξόριστου, ο οποίος υπομένει καρτερικά γνωρίζοντας ότι θα παραμένει παντού ξένος, ο άνθρωπος που στέκει σκεπτικός μπροστά σε ένα σφάγιο σε ένα κρεοπωλείο συλλογιζόμενος την τραγικότητα της σφαγής του ζώου και, κατά συνέπεια, την επιβίωση του φυσικού εντός του πολιτισμού. Πρόκειται για ενεικονίσεις της αντίστασης, αλλά οπωσδήποτε δεν συνιστούν ενεικονίσεις μιας ουτοπικής υπερβατικότητας, είτε «υλιστικού», είτε θεωρησιακού τύπου. Ως εκ τούτου, με βάση τις περιορισμένες αξιώσεις τους για οργάνωση του επέκεινα της «λάθος ζωής», δεν δύνανται να ξεφεύγουν από τη θέση «δεν υπάρχει σωστή ζωή στη λάθος» (Αντόρνο 1990, 109) που διατυπώνεται στο ίδιο έργο. Δεν είναι, εξάλλου, θεωρώ πρόθεση του Αντόρνο όταν συγκροτεί την επιταγή της ανεικονικότητας να διαφύγει πλήρως από τις εικόνες. Κάτι τέτοιο θα ερχόταν σε ευθεία αντίφαση με την πρότερη θέση του για την πραγματοποίηση, και θα οδηγούσε όντως σε μια αναγκαία έξοδο σε ένα υπερβατικό υποκείμενο της ιστορίας ή στη θεωρητική απελπισία, δύο στάσεις που θα ήταν ξένες για έναν αρνητή της μεσσιανικότητας, πολιτικού ή θεολογικού τύπου.

Η θέση της ανεικονικότητας στον Αντόρνο ταυτίζεται συνεπώς με μια έμφαση στην αδυναμία αλλά και απροθυμία να συγκροτηθούν αυτές οι ενεικονίσεις σε σύστημα, και να εξαχθεί εξ αυτών ένα αυστηρά δομημένο πολιτικό πρόταγμα ή και να ανακατασκευαστεί μια ηθική φιλοσοφία παραδοσιακού τύπου. Μια τέτοια στάση δεν ισοδυναμεί με παράδοση στην υπάρχουσα «κακή ολότητα», αλλά με μια τακτική περικύκλωσής της με αποσπασματικές ενεικονίσεις που δεν έχουν τις αξιώσεις αλήθειας του μέχρι τώρα κριτικού φιλοσοφικού λόγου. Ο γνωσιακός στόχος είναι η διατήρηση του «πρωτείου του αντικειμένου», ειδικά όταν αυτό αφορά τα κοινωνικά υποκείμενα, τα οποία πρέπει να αφεθούν να συγκροτήσουν μια αυτοσυνειδησία της κατάστασης του πόνου και της υποτέλειας στην οποία διαβιούν, για να δημιουργήσουν τους όρους για να την ανατρέψουν. Σε αυτή την πορεία η κριτική φιλοσοφία είναι αρωγός, προσφέροντας την έμφαση στους κοινωνικούς όρους του ανδραποδισμού, επιση-

---

νωνιολογίας με θέμα «Υστερος καπιταλισμός ή βιομηχανική κοινωνία;» (Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft?) όπου κάνει χρήση μαρξιστικών κατηγοριών για να περιγράψει τον κοινωνικό σχηματισμό που επικρατεί στις δυτικές κοινωνίες.

μαίνοντας τους κινδύνους της πίστης σε έναν παντοδύναμο λόγο, υποσκάπτοντας τα κυρίαρχα παραδείγματα, τις αιτιάσεις των κρατούντων, συνηγορώντας υπέρ των απόκληρων και επικεντρώνοντας τα πυρά πάντα στον κύριο υπαίτιο: Το κοινωνικό σύστημα το οποίο, έχοντας απωθήσει τις ανάγκες του ανθρώπου, αναπαράγει ανεξέλεγκτη την κυριαρχία του ενστίκτου αυτοσυντήρησης.²²

Υπάρχει και μια άλλη θέαση της ενεικόνισης στο αντορνικό έργο. Στην *Αισθητική θεωρία*, που δημοσιεύεται μετά τον θάνατό του, ο Αντόρνο πλέον παραδέχεται πως υπάρχει ένα απελευθερωτικό, αντιταυτιστικό σπέρμα εντός της περιορισμένης αξίωσης αλήθειας της καλλιτεχνικής ενεικόνισης. Το έργο τέχνης ως προϊόν του κοινωνικού χαρακτήρα της τέχνης δύναται να απεικονίσει, έστω και φευγαλέα, αποσπασματικά και «υπό κατάρρευση» όψεις της πραγματικότητας που συγκροτούν την κριτική της θέαση και ενισχύουν την αντίσταση σε αυτήν.²³ Το έργο τέχνης είναι το στιγμιαίο· ο χαρακτήρας του αυτός είναι που του προσδίδει την δυνατότητα να αξιώσει την έκφραση της αντικειμενικότητας, όντας το ίδιο έκφραση της υποκειμενικότητας. Αποτελεί τμήμα της διαφωτιστικής προσπάθειας, καθώς επιχειρεί να εκφράσει ή να περιγράψει την αλήθεια, όμως ο ίδιος ο μη-υλικός χαρακτήρας του καθιστά αυτή την προσπάθεια υπονομευμένη προτού ακόμα λάβει χώρα. Η λειτουργία του έργου τέχνης για τον Αντόρνο είναι διαλεκτική καθώς «η στιγμή της εμφάνισης (der Augenblick des Erscheines) στα έργα [τέχνης] είναι όμως η παράδοξη ενότητα ή ισορροπία μεταξύ του εξαφανιζόμενου και του διατηρούμενου» (Αντόρνο 2000, 143). Προσομοιάζει περισσότερο με την «apparition», μια έννοια που υποδηλώνει την κατάσταση μεταξύ πραγματικότητας και ψευδαισθησης, ακριβώς γιατί, ως εκφραστής της ανθρώπινης φαντασίας, βρίσκεται πάντα ανάμεσα στην αποτύπωση μιας συγκεκριμένης οπτικής και στην αναιρεση-διατήρηση του επιμέρους, διεκδίκησης της ολότητας αλλά και ρήξης με αυτήν στο όνομα του Νέου, αλλά και του ατομικού. Κατά τον τρόπο αυτό το έργο τέχνης, ιδωμένο σύμφωνα με τον Αντόρνο «ως apparition, ως φαινόμενο (Erscheinung) και όχι ως απεικόνιση...είναι εικόν[α]» (Αντόρνο 2000, 149). Η Bilderverbot έχει στιγμιαία αρθεί.

6. Επίλογος

Η μετεξέλιξη της αρνητικής διαλεκτικής σε μια διαλεκτική της ανεικονικότητας καθίσταται αναπόδραστη εντός της αντορνικής θεώρησης, με βάση τις προκείμενες τις οποίες αυτή επιλέγει για να ανασυγκροτήσει την κριτική φιλοσοφία. Αυτή η ανεικονικότητα όσο και να ομοιάζει σε όψεις μιας αρνητικής θεολογίας όπως, με σημαντική δόση αλήθειας, θα μπορούσαν να ισχυριστούν τόσο επικριτές όσο και υποστηρικτές της, αρνείται τον υπερβατικό

²² Πβ. Χόρκχαϊμερ & Αντόρνο 1996, 70.

²³ Όπως παρατηρεί ο Βέλμερ στην αντορνική Αισθητική «την παρουσία ενός συμφλιωμένου πνεύματος εντός ενός μη-συμφλιωμένου κόσμου μπορεί να τη στοχαστεί κανείς μόνον απορητικά» (WELLMER 1983, 142).

χαρακτήρα της τελευταίας, καθώς για τον Αντόρνο η ανεικονικότητα συνιστά στρατήγημα του λόγου στις συνθήκες πλήρους κατίσχυσης της κυριαρχίας. Η ίδια η επιταγή της ανεικονικότητας εξάλλου δεν έχει καθολική εφαρμογή, αλλά αφορά τις καθολικοποιητικές εκείνες εικόνες της κυρίαρχης σκέψης. Άλλου τύπου ενεικονίσεις, μερικής αξίωσης αλήθειας, ενθαρρύνονται από την αντορνική διαλεκτική, η οποία μάλιστα επιχειρεί να τις ενσωματώσει σε μια απόπειρα πλαγιοκόπησης του πράγματος. Αυτή η μέθοδος, συναφής καθώς είναι με παραπλήσιες εκδοχές στρατηγημάτων του λόγου όπως η χρήση της ειρωνείας στον Ρόρτυ, δύναται να αποτελεί οδηγό ανασυγκρότησης μιας κριτικής φιλοσοφίας και σήμερα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ΑΝΤΩΡΝΟ, Τ.Β. (ADORNO, TH. W.) 1990. *Minima Moralia: Στοχασμοί μέσα από τη φθαρμένη ζωή*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- _____, 2000. *Αισθητική θεωρία*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- _____, 2006. *Αρνητική διαλεκτική*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- _____, 2019. *Η αργκό της αυθεντικότητας: Για τη γερμανική ιδεολογία*, μτφρ. Γ. Σαγκριώτης. Αθήνα: Νήσος.
- ΈΓΓΕΛΟΣ, 2007. *Φαινομενολογία του νου*, μτφρ. Γ. Φαράκλας. Αθήνα: Εστία.
- ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ, Κ. 2001. *Πέρα από τη μεταφυσική και τον επιστημονισμό: Ο διεπιστημονικός υλισμός του Max Horkheimer*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- ΚΟΡΣ, Κ. 1981. *Μαρξισμός και φιλοσοφία*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος. Αθήνα: Ύψιλον/βιβλία.
- ΛΟΥΚΑΤΣ, ΓΚ. 2001. *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, μτφρ. Γ. Παπαδάκης. Αθήνα: Οδυσσέας.
- _____, 2004. *Η θεωρία του μυθιστορήματος*, μτφρ. Ξ. Τσελέντη. Αθήνα: Πολύτροπον.
- _____, 2006. *Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*, μτφρ. Κ. Καβουλάκος. Αθήνα: Εκκρεμές.
- ΦΑΡΆΚΛΑΣ, Γ. 2007. *Νόημα και κυριαρχία: Νοηματική συγκρότηση και κριτική της κυριαρχίας*. Αθήνα: Εστία.
- ΧΈΓΚΕΛ, ΓΚ. 1991. *Η επιστήμη της Λογικής*, μτφρ. Γ. Τζαβάρας. Αθήνα & Πάρινα: Δωδώνη.
- ΧΈΝΡΙΧ, ΝΤ. 2018. *Μεταξύ Καντ και Χέγκελ: Διαλέξεις για τον γερμανικό ιδεαλισμό*, μτφρ. Θ. Δρίτσας. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- ΧΌΡΚΧΑΪΜΕΡ, Μ. 1987. *Η έκλειψη του λόγου*, μτφρ. Θ. Μίνογλου. Αθήνα: Κριτική.
- ΧΌΡΚΧΑΪΜΕΡ, Μ. & ΑΝΤΩΡΝΟ, Τ.Β. 1996. *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Νήσος.
- ADORNO, T.W. 2003. *Gesammelte Schriften in 20 Bänden*, τόμ. Ι: *Philosophische Frühschriften*. Φραγκφούρτη: Suhrkamp.
- BENJAMIN, W. 1991. *Gesammelte Schriften*, I.1. Φραγκφούρτη: Suhrkamp.
- COMAY, R. 1997. *Materialist Mutations of the Bilderverbot*. Στο D.M. LEVIN (επιμ.), *Sites of Vision: The Discursive Construction of Sight in the History of Philosophy*. Κάμπριτζ, Μασσ. & Λονδίνο: The MIT Press, 337–78.

- FEENBERG, A. 2014. *The Philosophy of Praxis. Marx, Lukács and the Frankfurt School*. Λονδίνο: Verso.
- GORDON, P.E. 2020. *Migrants in the Profane: Critical Theory and the Question of Secularization*. Νιου Χέιβεν & Λονδίνο: Yale University Press.
- HABERMAS, J. 1981. *Philosophisch-politische Profile*. Φραγκφούρτη: Suhrkamp.
- _____, 1982. The Entwinement of Myth and Enlightenment: Re-Reading *Dialectic of Enlightenment* (μτφρ. Th.Y. Levin). *New German Critique* 26: 13–30.
- JAY, M. 1996. *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923–1950*. Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες & Λονδίνο: University of California Press.
- ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ, Κ. 2011. Back to History? Reinterpreting Lukács' Early Marxist Work in Light of the Antinomies of Contemporary Critical Theory. Στο Μ. J. THOMSON (επιμ.), *Georg Lukács Reconsidered: Critical Essays in Politics, Philosophy and Aesthetics*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Continuum, 151–71.
- ROSE, G. 2013. *The Melancholy Science. An Introduction to the Thought of Theodor W. Adorno*. Λονδίνο: Verso.
- RORTY, R. 1989. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- TRUSKOLASKI, S. 2021. *Adorno and the Ban on Images*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Bloomsbury Academic.
- WELLMER, A. 1983. Wahrheit, Schein, Versöhnung. Adornos ästhetische Rettung der Modernität. Στο L. VON FRIEDEBURG & J. HABERMAS (επιμ.), *Adorno-Konferenz 1983*. Φραγκφούρτη: Suhrkamp, 138–76.
- WIGGERSHAUS, R. 2001. *Wittgenstein und Adorno: zwei Spielarten modernen Philosophierens*. Έσσεν: Wallstein.
- _____, 1994. *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance*, μτφρ. M. Robertson. Καίμπριτζ, Μασσ.: The MIT Press.

Γιώργος Παπαφράγκου
Μεταδιδακτορικός ερευνητής
Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Κρήτης /
Εντεταλμένος διδάσκων
Πάντειο Πανεπιστήμιο
g.papafragkou@gmail.com